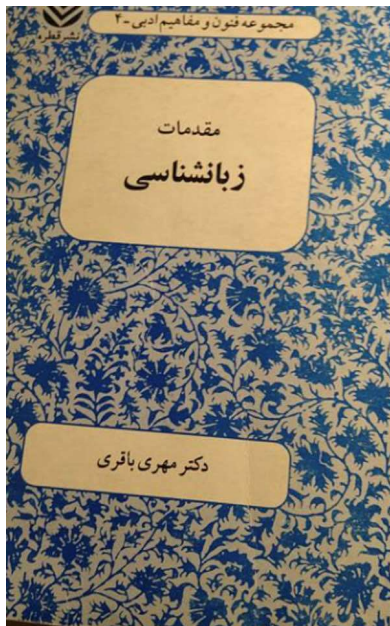

ئاماده کردنی: تاهیر عه لیار

زمان و زماناسی چیه؟

نووسی نی دوکتور (مهري باقري)

به گوڤره میژوو به شهر له دیر زمانه وه ژیا نی به کومه لی بووه و یه کیک له گرینگترین نیازه کانی ئاده میژاد له ژیا نی کومه لایه تی خویدا پیوهندی گرتن ده گهل هاونه وعی خوی و لی تیگه یشتن له وان و تیگه یاندنی نه وان بووه . بو نه و

مه بهسته له ئامرازی جوراوجور که لکی وه رگرتوه که زمان گرینگترین نه و ئامرازه بووه که وابوو زمان دامه زراوه یه کی کومه لایه تیبه یانی نه دامانی کومه لگا بو ئاگادار بوون له مه نزور و مه بهستی یه کتر و گرتنی پیوهندی پیکه وه عونسوره کانی نه و ئامرازه یان خولقاندوه. زمان نه ته نیا گرینگترین که ره سه ی پیوهندی ئاده میژاده به لکوو پایه ی زوره ی دامه زراوه کومه لایه تیبه کانی دیکه شه و به هوی پیکهاته ی کومه لایه تی خویه وه هاوه نگو ده گهل جیاوازی کومه لگان نه ویش جیاوازه یانی هر چند نه و دامه زراوه یه (institution) له هه مو کومه لگان ئاده میژادا هه یه و ئه رک و وه زیفه ی وه ک یه که ، شکل و زاهیری وه ک یه ک نیه و شیوه ی به کارهاتی له کومه لگایه ک را بو کومه لگایه کی دیکه فره ی هه یه یانی شکلیک له زمان ته نیا ده توانی له نیو نه فرادی کومه لکی دیاریکراوه ئه رکی به رفه رار کردنی پیوهندی وه ستو بگری.

ناسینی زمان و ماهیه تی زمان له و بابه تانه یه که پیشینه یه کی زور قه دیمی هه یه . له سه ده ی چواری پیش میلاده وه زمان سه رنجی حه کیمه کانی وه ک ئیفلاتوون و ئه رستووی بۆلای خوی راکیشابوو . له سه رده می زیرینی یونانه وه تا ئیستا

هه میشه لیکۆله وه ران و بیرمه ندانی دنیا خه ریکی هه لسه نگاندن و لیکدانه وه ی یاساکانی زمان بوون و له بواری جوراوجوردا وه ک ده ستووری زمان ، فه لسه فه و مه نتیق ، نه ده بییات ، ریشه ی وشه ، فیقوللوغه و... خویان پیوه ماندوو کردوه و له ئاکمی نه وه ول و تیکۆشانه دا له سه ده یه ک له وه پیشه وه عیلمی زماناسی له نیو عولووی ئینسانی دیکه دا جیگی خوی کرده وه و سنووره کانی خوی و رهوشی کارکردن و ئه رکی خوی له پیناو زماندا روون کرده وه.

زماناسی به که لک وه رگرتن له پیوه ره کان و میللاکه عه یه نیه کان و ته وسیفه کان ریگی لیکۆلینه وه ی خوی روون کرده وه و جیایکرده وه و سه رنجی دا سه ر رۆلی نه سلپی زمان و هوی ئالوگور له زماندا و ناساندنی یاساکانی نه و ئالوگورانه هه روه ها چونکه یاساکانی کولی و عومومین لیکۆلینه وه کانی زماناسی عومومیه تیان هه یه و شامیلی ته وای زمانه کانی دنیا یه . نه و زانسته به ربلاویکی جیهانی به خویه وه دیت و جیگیه کی به رزی له نیو عولووی ئینسانیدا بوخوی ده ستبه ر کرد. مه یدان لیکۆلینه وه ی نه و دانیشه نوپیه به ربلاوتر بۆوه و گه یشته لیکۆلینه وه له سه ر پیوهندی زمان و نه ندیشه ، ته فاوه تی زمان ده گهل ئامرازی دیکه ی پیوهندی ، رۆلی زمان له پاراستنی دابونه ریت و گواستنه وه ی فره ننگ و ته جره به ی ئاده میژاد له جیلپکه وه بو جیلی دیکه ، پیوهندی سه ده مه و خه ساره کانی میشک ده گهل زمان ، تیکچوونی توانای وتن و گوفتار ده رمانی وزور بواری دیکه . به و جوره دانیشی زماناسی نوی زور به ربلاو بۆوه و زور لکوپۆی لی بۆوه وه ک ره واناسی زمان ، کومه لئاسی زمان ، زماناسی رایانه (کامپیوتر) ، عه سه بناسی ، زماناسی مه ردمناسین و.... هه ر کام له و لقانه ی زماناسی به ره و گه شه کردن رۆیشتن به جوریک په ریه یان گرت که زانستی زماناسی بو به زانسته کانی زماناسی و نه وهش وایکردوه لیکۆلینه وه له هه مو لق و پۆپانه بو یه ک که س زور زه حمه ته به لام زانیی بنه ماکانی زماناسی بو نه و که سانه ی له بواری زمانو زماناسیه وه هه لسوورانیان هه به شتیکی پیویست و ناگوزیره .

زمانناسی ههروهک له نپوهکه یهوه دهر ده کهوئ هه لسه ننگاندنی زمان به شپوهی عیلمیه که له ده ستپیکدا واقعیات و دیارده کانی عینی و هه ستپیکراوی زمانیی کۆده کاتهوه دهسته بهندی و پیرستی بۆ سازده کرئ و له رووی ئه و پیرستانه وه ئاکام وهرده گیرئ و دوایهش ئه و ئاکام و فهرزیاتهی که وتوته دهست تاقی ده کریته وه بپوهی بزاین دروسته تا وهک نه زهریه یه که قه بوولی بکهین یا غه له ت دهر دئ و ده بۆ رهدی بکهینه وه. له زماناسیدا نه زهریه یه که وهرده گیرئ که جامع ، مانع و ئابووری بئ. جامع ئه وه یه ته وای حه قیقه ته کانی قابیلی قوبوول بئ و مانع ئه وه یه هیچ ته نافوزی ناوروکی تیدا نه بئ و ئابووری ئه وه یه ساده و روشن یانی موخته سهر و موفید بئ. ئه گهر نه زهریه یه که ئه و سئ دیارده یه تیدا نه بوو ده بئ ئیسلح بکرئ. له لیکۆلینه وه ی زماناسیدا ئه وه ی گرینگه هینانه گۆری فهرزیات نییه به لکۆ هه لسه ننگاندنی فهرزیه کان و تاقیکردنه وه یان ده گه ل دیارده کانی زمان و روونکردنه وه یانه. دیسانیش عیلم ته نیا به ته وسیفی دیارده کان و ساغکردنه وه ی یاسای حاکم به سهر ئه واندان رازی نابئ به لکۆ وه وای دۆزینه وه ی هویه کان و ته وزیجی عه واملی کارتیکهر و گرینگ له کاملبوونی زمان و ئالوگۆری دیارده کانیش ده کهوئ و به وشپوهیه ده کرئ بلین زمانناسی عیلمی ته وسیفی زمانیشه.

له سهریه که له زماناسیدا زمان له دوو لایه نه وه هه لده سه نگیندری. له لایه نیکه وه وه ک هیزی نوتق یانی هه مان تایبه تمه ندی که ئاده میزاد له حه یوان جیا ده کاته وه هه لده سه نگیندری و یاساکانی به سهری دا نه زاره ت ده که ن لیکده درتیه وه و له لایه نیکی دیکه وه به هه لسه ننگاندنی هه موو زمانه کان و به تایبه ت زمانی دایکه وه مه شغوول ده بئ. ریژه ی ئه و زمانانه ی که ئیستا به کار ده هیندرتین زوره و ئیستا زیاتر له چواره ه زار به راورد ده کرتین. ئه له به ته ئه وه ش بزاین ریژه ی به کاره یه رانی هیندی که له زمانه کان له قامکه کانی دهست زیاتر نییه .

ئه له به ته ههروه کوو له تاریفی زماندا کوتمان کۆمه لگانان هیچ کات سابیت نین و تووشی شورش و ئالوگۆر دین و دامه زراوه کانی خویمان به نیسه تی ئالوگۆره کان ده گۆرن له بهر ئه وه زمانیش که دامه زراوه یه کی کۆمه لایه تیبه سابیت نامینی و ئالوگۆری به سهر دادیت و ئه و ئالوگۆرانه به گۆیره ی هیندی که یاسای تایبه تی زمانه که ناسینی ئه و یاسانه ش ئه رکی زمانناسیه. به کورتی زمانناسی تیده کۆشی و لامی ئه و پرسیارانه بداته وه:

زمان چیه ، میکانیزم و شپوهی عه مه ل و به کاره اتنی چۆنه ، زمانی ئاده میزاد چ ته فاوه تیکی ده گه ل نیزیامی پپوهندی گرتنی دیکه هه یه ، چۆن ده بۆ بۆ تیگه یشتن له یاساکانی زمان ته جزیه و ته حلیل بکهین ، زمانی نووسین چۆن ده گه ل زمانی وتن پپوهندی هه یه زمان له بهر چی و به چ شپوهیه ک ئالوگۆر ده کا ، مندا ل چۆن قسه کردن فیر ده بۆ و ... ئه وه شمان له بیرنی یاساکانی زمانناسی له ریگی لیکۆلینه وه و لیکدانه وه ی جوزئیاته وه به دهست دین و وه ک یاساکانی بیرکاری (ریازیات) موسه له م و مه ختووم نین.

زمان دوو شپوهی مه لفووز و مه کتووی هه یه نمونه ی مه لفووز ئه و ده ننگانه ن که له هه وادا بلاو ده بنه وه و پایه دار نین و نمونه ی مه کتووب ئه وه به شه یه که سه بت ده کرئ و پایه دار ده مینیتیه وه . به پپی سونه تیکی کۆن هه میسه شپوهی مه کتووب زیاتر په سند کراوه و قورسایه تی بووه به رامبه ر به شپوهی مه لفووز . ئه و یاسایانه ی هیندی هه کان بۆ دروست خویندنه وه ی سروده مه زهه بییه کانی کتیی (ودا) دروستیان کرد یان ته کمیل کردنی خه تی ئه و ئیستای که خویندنه وه ی دروستی کتیی دینی زه رده شته کانی ده سه ته بهر کرد نیشانه ی بوونی ئه و سونه ته قه دیمیه یه. له بیرمان بئ شپوهی مه کتووی زمان پپیش له ئالوگۆری به په له و نازادی زمان ده گری و ده ستووری زمان ده بیته هوی سه قامگیری زمان و مانعی گورانی به په له و توندی قابله کانی زمان ده بئ. بۆیه ده بینن زمانی فارسی تازه له هه زارسا ل له وه پپیشه وه تا ئیستا ئالوگۆریکی بهرچاوی نه بووه. له سهر یه ک ئالوگۆره کانی زمان زیاتر له نپو ئه و که سانه دا رووده دا که سه وادی خویندن و نووسینیان نییه و ده گه ل شپوهی مه کتووی زمان ئاشنا نین.

له نووسینی ده ستووری زمانو لیکۆلینه وه ی سونه تی زماناسیدا زیاتر بایه خیان بۆ ده قی نووسراوه داده نا به لام له زماناسیدا گوتار به سهر نووسراوه دا مه قبوولتره و زماناسان بۆ ئه و مه قبوولیه ته هیندی که هوی تایبه تی بیان باسکردووه بۆ وینه:

۱، ئیستاش له دنیا دا کۆمه لگی واهه ن که خه تیان نییه و ته نیا زمانی مه لفووز به کار دین.

۲ ، له و کومه لگایانه ی که خه تیش هه به هه موو که س ناتوان بنووسن و بخویننه وه

۳ ، له رهوتی فیریوونی زمان دا ئاده میزاد له پیندا به شیوه یه کی سروشتی وتن فیژ ده بی و دوايه له مه درسه به عه مد فیری خه ت ده بی .

۴ ، نه غله بی زانایانی میژوو په یدابوونی زمان ده به نه وه سه ریبه ک میلیون سال پیش ئیستا له کاتیکدا کونترین خه ت ته مه نیکی زیتر له ده هه زارسال له وه پینشی بو دانانین .

۵ ، له وانه یه خه تی کومه لگایه ک به هو ی ئالوگوره کانی سیاسی و فرهه نگی و .... بگوردری به لام زمانی وتن به شیوه یه کی عام بریک له و بارانه وه مه حفوو ترته و له ئالوگوری خه ت ته به عیبه ت ناکا وه ک تورکیه خه تیان گوری به لام له سه ر زمانی وتن کارکردی نه بو .

لیره پیویسته هیندیک وشه ی تایبه ت که له زماناسیدا که لکی لیوه رده گیری روون بکریته وه .

واچ (phoneme) چیه ؟

چونکه ئیمکاناتی نه ندامانی وتاری ئاده میزاد سنوورداره و نه و په یام و مه فاهیمه ی که ئاده میزاد له ریگی زمانه وه ده بی نری بی سنوره بو یه به شه ر ژماره یه ک په که ی ده نگی که قابیلی ته له فوزن به کار دینی و به جیگورکی یان گورینی نه و په که ی ده نگانه و که م و زیاد کردنی نه وانه مه فهوومی بی نه ژمار دروست ده کا پروانه نه و نمونانه له زمانی ئینگلیسیدا ئالوگوری واچ له وشه یه کدا ده بیته هو ی دروستبوونی وشه یه کی دیکه : cat پشيله bat شه مشه مه کویره ته فاوه ته که به یی دوو ده نگی c , b یه . په که ی ده نگی هه ر زمانیک واچی نه و زمانه یه . ده توانین بلین بچوو کترین په که ی وتاری که به زمانی ئینسان دادی واچی پیده کوتری . هه لبه ت ده بی جیاوازی نیوان واچ و هه رفمان له بهر چا و بی چونکه واچ نیوی بچوو کترین په که ی وتاری زمانه له حالیکدا هه رف بچوو کترین په که ی نووسراوه ی زمانه .

ویژه رانی هه ر زمانیک له هه موو نه و ده نگانه ی که نه ندامه کانی وتاری مروف به رهه میان دینی به شیکیان هه لده بی نری و به شیوه یه کی تایبه تی ریکیان ده خا و تیکه لیان ده کا و نه و هه لبه ت درواونه ده بنه واچی نه و زمانه و زانستی زماناسی له ریگی ته جزییه ی دووباره ی نه وانه دیسان ده یاناسیته وه و دووباره ره ده بندیان ده کا . واچه کان له زمانه جوراوجوره کاندا جیاوازن به لام هه لده که وی واچیک یان چه ند واچ له چه ند زماندا هاوبه ش بن .

زانستی واچناسی پیده کوتری (phonology) . نه رکی نه و زانسته لیکولینه وه له ده نگه کانی زمان و چونیبه تی ریکه که وتنی نه و ده نگانه له زمان دابه و نه و ئالوگورانه هه لده سه نگیتی که له کاتی وتاردانی مروف بو دروست کردنی وشه له ده نگه کاندا پیک دیت . فونولوژی پردیکه له نیوان فونیتیک و باقی به شه کانی زماناسیدا .

زانستی ده نگناسی (phonetics) بو هه لسه نگانندی چونیبه تی دروستبوون و تیگه یشتن له ده نگه کانه و دیاری ده کا چون ده نگه کان جیا له په ک دروست ده بن و بیسه ر چونیان وه رده گری . نه و وشه یه یونانیه . phone یانی ده نگ و phonetic لیکولینه وه له و ده نگانه یه که وشه کانی زمان دروست ده کن . هه ر زمانیک تایبه تمه ندی خو ی هه یه ره نگه له زمانی ئیمه دا هیندیک ده نگ هه بن که له زمانی ئینگلیسیدا به کاری نه هینن و به پیچه وانه ش . فونیتیک سی لایه نی دیاریکراوی هه یه :

Articulatory phonetics : ده نگناسینی وتاری یانی هه لسه نگانندی چونیبه تی حوروونی ده نگدار و بیده نگ له نیو زار و گه روودا .

Acoustic phonetics : هه لسه نگانندی چونیبه تی گواستنه وه ی ده نگه کانی وتار .

Auditory phonetics : چونیبه تی تیگه یشتن له ده نگه کانی وتار .

مژووی ئالوگۆره کانی وتاری پیدیه کوتری (morphology) که زانستی چۆنییه تی دروست بوونی وشه و ساختاره کانی وشه یه . باسی چۆنییه تی هه لکه وتنی یه که ورده کان و ریکخستنی تهو یه که بچووکانه له رهوتی دروستبوونی یه که ی گهوره تر و یاسای حاکم به سه رهوته دایه . تهو عونسورانیه که بو دروستبوونی وشه له ته نیشته یه کتر راده وه وستن پیمان ده کوتری morfeme که بچووکتین یه که ی مه عناداری زمانن .

زانستی نه حو (syntax) چیه : ئه رکی تهو زانسته لیکۆلینه وه له ساختاری (جومله) رسته یه و روونی ده کاته وه به گویره ی بنه مای گرامیری ، ساختاری زمانیک چۆنه ؟

زانستی مه عناناسیش (semantics) بو هه لسه ننگاندنی ماعنای وشه کانه و ته وزیح ده دا چۆن له مه عناکان تیده گه ین و چۆن له و تیگه یشتنه بو به ره مه هینانی رسته ی دیکه که لک وهرده گرین ؟ مه عناناسی پیوه ندیک ی به ربلاوی له گه ل عیلمی مه نتیق له فه لسه فه دا هه یه .

زانستی (language acquisition) زمانفیربوونی مندال : پیمان ده لی چۆن مندائیک زمان فیر ده بی یا گهوره سانه کان چۆن زمانی دووه م فیر ده بن وزانستیک ی زۆرگرینگه چونکه پیمان ده لی رهوتی فیر بوونی زمان چۆنه که له دوو به شی جیاوازا خۆی ده نوینی یه کیان universal grammar توانای (فیرتی) زمان وهرگرتن و فیر بوون تهوی دیکه یان environment هه لومه رچی (موحیت) ی ژیان . تیتوری تهو نه زهریه یه ته وه یه که هه موو زمانه کان له قالبه ندیه کی تایه تیدا عه مه ل ده که ن و تیگه یشتن له و قالبه ندیه تا راده یه کی زۆر یاریده به تیگه یشتن له ناسینی زمان ده کا .

مندال هه ر له ساتی له دایکبوونه وه ده که ویته به ره ره هیله ی هه موو جۆره ده نکیک که له ده ورره ی خۆیدا ده ی بیستی و پش ته وه ی بتوانی ده ست به فیربوونی زمان بکا ده بی له پشدا تهو ده ننگانه ی که بووتار به کار ده هیندری له و ده ننگانه ی که ئی وتار نین لیک جیا بکاته وه . ده ستپیک ی تهو تواناییه زاهیره ن هه ر له ساتی له دایکبوونه وه ده گه ل منداله که هه یه چونکه کۆرپه کان به ده نگی ئینسان به شیوه ی جیاواز له ده ننگه کانی دیکه خۆ ده رده خه ن . له ته مه نی دوومانگیدا ته نانه ت مندال ده توانی ده نگی دایکی خۆی بناسیته وه و توانای جیاکردنه وه ی هیندیک ده نگ له وتاردا له و ته مه نه دا له مندالدا پیک دی به لام ئیستا توانای جیاکردنه وه ی وشه ی مه عناداری نیه و له سی یا چوار مانگیدا مندال ده ست ده کا به گوروگال و هیندیک ده نگ به ره م دیخی که تاقیکردنه وه نیشانی داوه تهو ده ننگه ئی مندالی که ئی کۆمه لگی جیاوازی زمانین زۆر ویک ده چن و ته وه مانای وایه تهو ده ننگه پیوه ندیان به و زمانه وه نیه که منداله که له ده ورره ی خۆی ده بیستی به لکوو تواناییه کی سروشتی خودی منداله که یه و هیندیک مندالی که ریش که هیچ نابیستن توانای به ره م هینانی هیندیک ده نگیان هه یه و ته وه ده ستپیک ی فیربوونی زمانه هه رچه ند به شیک له زمان نییه . له شه ش مانگیرا تهو ده ننگه ناروونانه ی مندال به ره م دیخی له و زمانه ی ده ورره ی که ده بی فیری بی نزیک ده بیته وه و له ته مه نی دوازه مانگیرا زمانی مندال هه وه لین وشه کانی که ده کری لی حالی بی به ره م دیخی و کاتیک که مندال په نجا وشه فیربوو ته و جار دیته قوناغی به ره م هینانی ده ستپیکردن به ته له فوزی قاعیده داری وشه کان هه ر چه ند که ئیستا به یانی مندال ده گه ل به یانی گهوره سال فه رقی زۆری هه یه . له ته مه نی هه ژده مانگیدا مندال خاوه نی په نجا وشه یا زیاتره و له مانگه کانی دیکه دا ورده درده ده توانی له رۆژیکدا ده تا دوازه وشه ی تازه فیری و له ته مه نی شه ش سالیدا مندال ده توانی بینج هه زار وشه بزانی .

وه رگیراو له کتیی (مقدمات زبانشناسی) نووسینی دوکتور (مه ری باقری)

له فارسیه وه کراوته کوردی

